

ІДЕНТИЧНІСТЬ: ПОНЯТТЯ, СТРУКТУРА І ТИПИ

У статті на основі узагальнення результатів предметних аспектів феноменів ідентичності та ідентифікації окреслено смисловий континуум концептів "ідентичність" та "ідентифікація". Обґрунтовано, що дискурс ідентичності містить елементи не тільки ототожнення, а й демаркації культурних, релігійних, професійних, національних та інших категорій. Розглянуто й проаналізовано структурні рівні ідентичності, найбільш актуальні для глобалізованого світу її типи – етнічну, культурну, національну, регіональну, цивілізаційну, а також чинники їх формування.

Важко назвати інше поняття, ніж "ідентичність", яке викликало б настільки значну кількість трактувань, інтерпретацій та оцінок. Цей термін помітно витіснив такі звичні поняття, як "самосвідомість" та "самовизначення". У філософській традиції існує й досить сильна опозиція використанню терміну "ідентичність". Так, російський філософ В. Малахов розглядає його як модну кальку поняття "самототожність", як евфемізм, термін-заступник, покликаний до життя лише кон'юктурними спробами оновити застарілий інтелектуальний багаж [1: 43-53]. Ця думка певною мірою є слушною, бо поняття "ідентичність" часто використовується у дослідженнях настільки широко, розпливчасто, що сутність ідентичності, як зазначає П. Бурд'є, просто "вислизає з рук" під час спроб уловити і визначити його зміст [2: 34]. Розбіжності простежуються у розумінні природи цього явища, його структури, а також специфіки реалізації та застосування ідентичності у формі конкретних втілень. Справа ускладнюється й тим, що багато дослідників використовують термін "ідентичність", а також словосполучення для позначення її різновидів як щось апріорі зрозуміле, що не потребує жодних визначень.

Мета статті – окреслити сучасне понятійне поле концепту "ідентичність", порушити проблему дефіційної диференціації та розглянути структуру й основні типи ідентичності.

Етимологія слова "ідентичність" (від лат. *identicus* – однаковий, тотожний) поєднує у собі два значення: перше – тотожність особи самій собі, антиномією у цьому розумінні для нього є слово "інший"; друге – виняткова однаковість з кимось або чимось. Ідентичність – це співвіднесеність когось (що має буття) з самим собою у зв'язку із власною мінливістю. Вона постає як спосіб збереження форми того або іншого суб'єкта у часі й просторі. У цьому випадку антиномією до нього є слово "різний".

Поняття "ідентичність" може мати й інше значення – унікальність, справжність (лат. *ipse*, англ. *selfhood*, нім. *Selbstheit*). Подібний підхід знаходимо у філософській спадщині М. Хайдеггера. Він використовує поняття "тожсамість" для позначення буття Я (само-буття), тобто такого сущого, яке може сказати: "Я". Самість не є тотожністю, вона репрезентує інший бік ідентичності. Збіг цих двох аспектів можливий лише за аналізу їх як перманентностей у часі [3: 75].

Зазначимо, що в західноєвропейських мовах ідентичність (англ. *identity*, фр. *identité*, нім. *Identität*), на відміну від українського і російського відповідників, означає не тільки "тотожність" і "автентичність", а й "особу", "особистість". Саме останнє значення стало висхідним і для його термінологічного використання у дослідженнях групової ідентичності. Психологічна семантика терміну зумовлює й відповідні теоретичні узагальнення. Не випадково, найчастіше групову ідентичність розуміють як психологічне явище, як відчуття або почуття (*sense, feeling*) належності до певної спільноти [4].

З'ясування змісту концепту "ідентичність" неможливе без визначення органічно пов'язаного з ним поняття "ідентифікація". Термін "ідентифікація" походить від пізньолатинського *identificare* і в буквальному розумінні означає ототожнення, уподібнення, впізнання, встановлення збігу об'єктів. У "Філософському енциклопедичному словнику" ідентифікацією називають "дію, спрямовану на встановлення ідентичності" [5: 233]. Якщо ідентифікація (самоідентифікація) передбачає дії, деякий процес співвіднесення одного суб'єкта з іншим, виявлення спільних чи, навпаки, специфічних ознак, рис, то ідентичність постає як певна даність, результуюча процесу ідентифікації (самоідентифікації). Соціальна ідентифікація як результат самоототожнення індивіда з певною спільнотою фіксується у моделях поведінки.

Як складова процесу виникнення і підтримки ідентичності, ідентифікація характеризується двома основними рисами: по-перше, вона здійснюється цілеспрямовано і, по-друге, реалізується за допомогою певних символічних засобів. Засоби ідентифікації (самоідентифікації) мають конвенціональний характер і пов'язані з певними мовними, побутовими та соціальними практиками. До найвідоміших ідентифікаційних засобів

відносяться релігійні символи, прапори, герби і гімни, спільноти різних рівнів, починаючи з сім'ї, яка підтримує свою історичну тотожність за допомогою герба, корпоративного співтовариства, політичних партій і рухів з їх символікою, аж до національних і транснаціональних утворень. Важлива роль у процесах ідентифікації належить лінгвістичним засобам, сакральним подіям, релігійним формулам в обрядах, клятвам у ритуалах посвяти, усталеним предметним формулам, які використовуються у різних культурах для запитань і відповідей про етнічну, національну, релігійну належність.

Значення різноманітних типів дискурсів для формування, підтримання та відтворення ідентичностей неоднакове. Найбільш масовими і всеохоплюючими дискурсами для трансляції групових ідентичностей є освітня практика, хоча вона за сферою функціонування й обмежена, а також частково академічний дискурс. Опосередковано до дискурсу залучається художня література, яка впливає на ідентичність спільнот переважно через систему освіти у формі прецедентних і "культових" текстів, які отримали масове визнання. Особлива роль серед дискурсивних практик, які формують і підтримують колективні ідентичності, належить політичному дискурсу. Це зумовлено тим, що він не тільки відображає і формує ознаки ідентичності, а й постає як дієвий і швидкодіючий механізм їх втілення в соціальну дійсність.

Процес ідентифікації водночас і об'єктивний (визначається об'єктивними чинниками), і суб'єктивний (зумовлюється усвідомленням суб'єкта своєї ідентичності). Суб'єктивний аспект ідентифікації полягає головним чином у тому, як людина самоототожнює себе і як це самоототожнення сприймають та визнають інші – "чужі". Тому в процесі ідентифікації варто розрізняти її суб'єкт і об'єкт, або, в інших термінах, "себе" й "іншого". Інколи об'єкт ідентифікації навіть не здогадується, що його ідентифікують чи використовують як точку відліку для самовизначення. З цього випливає така ознака ідентифікаційних процесів як їх асиметричність [6: 142].

Ідентичність є продуктом соціальної взаємодії, що виникає як наслідок проекції індивідами на себе очікувань і норм інших. П. Бергер і Т. Лукман зазначають, що "ідентичність є основним елементом суб'єктивної реальності, вона перебуває у діалектичному взаємозв'язку з суспільством... і набувається тільки через сприйняття значущого іншого". Говорячи про суб'єктивну реальність, автори наголошують, що суспільство складається не тільки з феноменів, які не залежать від нашої свідомості, тобто репрезентує не лише об'єктивну реальність, а й "постає у вигляді суб'єктивних значень, колективних уявлень, смислових систем, які конструюються людьми у процесі їхньої діяльності". Ідентичність формується на основі інтерналізації, яка передбачає розуміння, засвоєння на основі "запозичення" тієї соціальної реальності, в якій інші вже живуть. Це означає, що учасники конкретних дій взаємно визначають ситуації, але, що найважливіше, – "тепер між ними відбувається постійна безперервна ідентифікація. Ми не тільки живемо в одному і тому ж світі. Ми беремо участь в бутті один одного" [7: 93].

Людина ідентифікує себе з тими чи іншими спільнотами за різними підставами, які можуть конкурувати чи доповнювати одна одну: родинними, професійними, культурними, інституційними, територіальними, освітніми, релігійними, ідеологічними тощо. У кожному напрямку ідентичність найбільш значуща за безпосереднього контакту "віч на віч". Ідентифікація на одному рівні може зіштовхуватися з ідентифікаціями, які перебувають на іншому рівні. Результатом ідентифікації індивіда з різними спільнотами є численні ідентичності, актуальність і значущість яких варіюється залежно від часу й ситуації. Російський соціолог М. Губогло вважає доцільним говорити не про множинну ідентичність, а про множину ідентичностей і виокремлює декілька видів ідентичностей – етнічну, соціальну, расову, гендерну та ін. У його розумінні ідентичність "...постає не як постійно і довільно змінювана категорія, а як набір інтеріоризованих уявлень, ідей, рис, норм і форм поведінки, котрі змінюються під тиском середовища, етнічних лідерів і творчих особистостей у лоні заданої культури" [8: 29].

У структурі соціальної ідентичності, зазвичай, виокремлюють два основних компоненти: когнітивний – знання, уявлення про особливості власної групи і усвідомлення себе її членом; афективний – оцінка якостей власної групи, значущості членства в ній. Ідентифікація як процес ототожнення індивіда з тим чи іншим об'єктом, людиною, групою відбувається на основі засвоєння певних культурно-символічних ознак, цінностей, стандартів поведінки, соціальних установок і ролей. Це почуття спільності формується на основі відмінності і навіть протиставлення "свого" і "чужого". Ідентичність – це не тільки самовіднесення себе до тієї чи іншої спільноти людей, наприклад, нації, а й уява про неї (автостереотипи), її мову, культуру, історію і державність (якщо така є).

Принципове методологічне значення для розуміння ідентичності мають ідеї, аргументація яких міститься у колективній монографії "Соціокультурні ідентичності та практики" (2002). По-перше, теза про те, що ідентичність є складним соціокультурним феноменом, в якому вирізняються особистісні, соціальні та культурні аспекти. Вона формується у певному соціокультурному середовищі, органічно пов'язана з відповідною культурою, цінності та взірці якої інтерналізуються у процесі соціалізації і культурації. По-друге, ідентичність завжди є елементом і продуктом складних взаємодій об'єктивного й суб'єктивного, зовнішнього і внутрішнього. По-третє, варто проводити чітке видове розмежування між індивідуальними і колективними ідентичностями. По-четверте, в межах індивідуальної ідентичності необхідно розрізняти "Я-ідентичності" (те унікальне, що відрізняє індивідів один від одного) і "Ми-ідентичності" (те, що в людей є спільного). Без "Ми-ідентичностей" не існує "Я-ідентичності", але в кожному конкретному випадку виникає питання про баланс між ними. По-п'яте,

формування ідентичностей – індивідуальних і колективних – відбувається на основі культурно-символічних кодів, які можуть бути есенціалістськими або конструктивістськими. Конструктивістський підхід до розуміння й формування соціокультурних ідентичностей домінує у розвинених країнах ("перший світ"). У транзитних суспільствах ("другий світ"), до яких належить й Україна, він також превалує, але есенціалістська стратегія формування ідентичностей в них зберігає свою традиційну значущість. У країнах, які розвиваються ("третій світ"), переважає есенціалістський підхід, хоча заможні й освічені верстви населення (еліта) часто сповідують конструктивізм [9: 92-93].

Як багатомірний процес людського буття, який може бути описаний за допомогою різних рівнів, розглядає феномен ідентичності українська дослідниця Л. Нагорна. Вона виділяє такі структурні рівні ідентичності: перший рівень – так звана базова ідентичність, яка передбачає, насамперед, особистісне самовизначення; другий рівень – це система соціокультурних ідентичностей: національних, професійних, вікових, гендерних, релігійних та інших; і, нарешті, на третьому рівні формується транснаціональна, глобальна ідентичність. Взаємодіючи між собою, ідентичності створюють певну ієрархію, котра, як складна система, постійно змінюється і схильна до трансформацій, а нерідко і до гіперболізації деяких із них, залежно від політичних, економічних та соціокультурних умов [10: 16-19].

Дискурс ідентичності містить елементи не тільки ототожнення, а й розрізнення тих чи інших категорій (культурних, релігійних, професійних, національних тощо). Для появи будь-якого типу ідентичності повинен з'явитися образ "іншого", на тлі якого й відбувається процес самоідентифікації. Представляючи перелік ознак (етнічних, культурних, релігійних, економічних та інших), від яких відштовхується певна спільнота для ствердження власної ідентичності, ми мимовільно створюємо підстави для негативного сприйняття тих, хто потрапляє до категорії "вони". Розпізнавання "свого" і "чужого" уникнути неможливо, оскільки людина живе серед інших людей, культур і усвідомлює, що крім її світу існують й інші світи, які є рідними для когось, але чужими для неї. Однак поняття "чуже" потрібно вживати у розумінні іншої культури, відмінної від моєї, а не як "ворожої".

На практиці досить поширеним способом утвердження або захисту власної ідентичності, особливо національної, етнічної, релігійної, є використання формулювань, які містять заперечення іншої ідентичності, оголошення про те, ким не є суб'єкт ідентифікації. Такий спосіб визначення ідентичності будується на негативному принципі побудови дефініції. Роль чужого часто відводять як внутрішнім, так і зовнішнім ворогам. Взагалі, можна спостерігати різноманітні модифікації взаємин між "своїм", "чужим" та "універсальним", що теж має бути враховано при аналізі ідентичності. Ще з античних часів відомий варіант, коли "своє" видавалося за "універсальне". Відтак, і варвари сприймалися не просто як інакші, а як такі "чужі", що є порушенням норми "універсального", котрі не досягнули потрібного розвитку.

Може бути й по-іншому: коли "універсальне" подається як "своє" – один із прикладів саме з нашої нещодавньої історії, коли всі народи колишнього СРСР (і поза його межами – в "соціалістичному таборі") присилювали переживати "радянське" як "своє", навіть у випадку, коли його чужість виразно проступала і народи прагнули встановити контраст до такого "свого" через наголос своєї волелюбності – інколи, як достатньо тривалий час в Україні та Литві, зі зброєю в руках. Зазначимо, що "радянське універсальне" насправді було "російським своїм", що й не дуже приховало правило за спільне для всіх народів [11: 214-229].

Асиметричність, яка виникає у процесі заперечення належності до "інших", може простежуватися у декількох вимірах. Якщо, наприклад, українці визначають себе як не-росіяни (яскравим свідченням цього є монографія Л. Кучми "Україна – не Росія"), тобто, протиставлення відбувається за етнічною ознакою, то росіяни не визначають себе як не-українців. Для російської ідентичності актуальним є відштовхування від інших спільнот (не обов'язково етнічних), наприклад, від США, Заходу. Сполучені Штати як втілення Заходу постають одним із ключових концептів структури російської ідентичності, де задіяні національний (у смислі державної належності), культурний і навіть міфоепічний компоненти. Для європейських країн, які усвідомлюють себе частиною західного світу, відштовхування від США обмежується рівнем культури і, таким чином, має інший зміст. Відштовхування від США й Заходу є характерним і для мусульманського світу. Але для росіян, європейців і мусульман антиамериканізм має різне змістове наповнення [6: 144].

Ідентичність, окрім іншого, повинна мати й позитивне наповнення, а не обмежуватися тільки негативними ознаками. У цьому контексті слушним є зауваження польської дослідниці О. Гнаток: "Дискурс, що зосереджується на "чужому", "іншому" (*othering*), з притаманною йому риторикою вилучення, хоч і має ззовні нібито позитивні наслідки – бо сприяє внутрішній консолідації спільноти, – все ж відвертає увагу від важливих внутрішніх проблем: суспільних, економічних, культурних. Тому, попри тимчасову позірну користь, такий дискурс справляє негативний вплив: він створює видимість лікування, а хвороба тим часом розвивається безперешкодно" [12: 64]. У відкритій спільноті стосунки між своїм і чужим (*self / other*) мають цілком інший характер: там відбувається взаємодія – зустріч культур, їх діалог, взаємна перцепція, творення нових значень і цінностей. Однак, інтегральні ознаки ідентичності, на відміну від диференціальних, визначити набагато складніше.

Дослідженню типів колективної ідентичності присвятив свою працю "Національна ідентичність" Е. Сміт. На його думку, першим типом колективної ідентичності є чинник роду. Класифікація за родом є основою інших

відмінностей, вона є єдиною ланкою з іншими видами ідентичностей. Будучи універсальною, родова ідентичність створює умови для колективних дій. Вона, зазвичай, залишається постійною протягом усього життя людини, адже базові для неї індивідуальні й групові культурні взаємозв'язки визначаються вже під час народження. Другий тип колективної ідентичності пов'язаний із поняттям "простору" й "території". Перевага цієї форми колективної ідентичності, порівняно з родовою, полягає в тому, що місцева і регіональна ідентичність мають велику об'єднуючу силу. Однак, дослідник застерігає від надмірної переоцінки регіоналізму.

Третій тип колективної ідентичності Е. Сміт називає соціоекономічним. Глибинна людська потреба в культурній ідентифікації збереглася і після промислової революції, але її індивідуальна і групова природа помітно змінилася. Класова свідомість перетворюється на ще одну форму ідентифікації та системи культурних уподобань. Цей тип колективної ідентичності постає, насамперед, у категорії соціального класу, певні різновиди якого часто є рушійною силою історичного розвитку. Проте, соціальний клас, на думку Е. Сміта, не може бути підґрунтям стабільної колективної ідентичності, оскільки він обмежений емоційною силою і культурною основою. Економічні чинники з часом швидко змінюються, тому претензії утримати різні економічні групи в межах спільноти з класовим підґрунтям будуть невизначені. Економічний егоїстичний інтерес не є основою стабільної колективної ідентичності. До того ж у суспільстві існує не один клас, а декілька, інтереси яких не збігаються. Тому класова ідентичність не виражає інтереси всіх прошарків суспільства, а лише тієї частини суспільства, яка об'єднана в певний клас.

Існують й інші типи ідентичностей, котрі, на відміну від класової, повніше відображають суспільні інтереси. До таких ідентичностей Е. Сміт відносить релігійну та етнічну, які охоплюють не один, а декілька класів. Принципова відмінність релігійної ідентичності від класової, за Е. Смітом, полягає в тому, що вона базується на інших критеріях, ніж критерії соціального класу. Якщо класова ідентичність формується на основі виробництва, то релігійна – на засадах спілкування і спирається на єдність культури та її елементів – цінностей, символів, міфів і традицій, часто кодифікованих в обрядах і ритуалах. На відміну від класової ідентичності, у формуванні релігійної велику роль відіграє психологічний чинник, який є визначальним в її структурі. Е. Сміт справедливо підкреслює той зв'язок, що існує між релігійною та етнічною ідентичністю. Світові релігії прагнуть подолати етнічні кордони, однак, більшість релігійних спільнот збігається з межами етнічних груп. Інколи утворена релігійна спільність може трансформуватися в етнічну [13: 43-57].

Ідентичність, котра сформувалася на основі релігійних цінностей, як втілення світовідчуття людини постає уособленням певних надій і сподівань, котрі не здійснилися у світі реальних суспільних відносин, зокрема, ідеалів суспільного устрою і соціальної справедливості. Релігійна ідентичність є одним із "способів усвідомлення світу, "своєї" духовної орієнтації у співвіднесеності з "іншим" контекстом духовності. Історія релігій світу красномовно демонструє можливість і навіть корисність взаємопроникнення високих зразків релігійної духовності" [17: 307-308]. Хоча на рівні масової релігійної свідомості історія переповнена і фактами непримиренності та фанатизму.

Етнічна ідентичність – це результат процесу емоційно-когнітивного самоотождотчення суб'єкта з певною етнічною спільнотою, що виражене в почутті спільності з членами цієї групи і сприйнятті як цінностей її основних характеристик. Етнічна самоідентифікація формує суб'єктивний статус (етнічну ідентичність), який може не збігатися з об'єктивним статусом етнічної належності. Основним моментом у процесі усвідомлення власної етнічної приналежності вважається контакт з представниками іншого етносу. З огляду на різноманіття та складну систему етнічних спільнот (субетнос, етнос, нація, етнолінгвістична та етноконфесійна група тощо) індивід може самоідентифікуватися одночасно з декількома з них. Етнічна ідентичність формується у процесі первинної соціалізації людини, усвідомлення належності до певної етнічної спільноти є одним із перших проявів соціальної сутності людини [15: 147-148].

На основі досліджень етнопсихологів Е. Макаренко виокремлює три основні типи етнічної ідентичності: етноцентричну, поліетнічну та трансетнічну. Етноцентрична ідентичність уособлює орієнтацію людини тільки на свою етнічну спільноту, з якою вона пов'язує очікування, життєві настанови, хоча кровна спорідненість із нею не є обов'язковою. Визнаючи висхідним пунктом сприйняття й оцінки чужих звичаїв і традицій досвід власної етнічної спільноти, етноцентризм виходить із визнання переваг способу життя саме своєї групи порівняно з іншими. Поліетнічна ідентичність характеризується рівноцінним сприйняттям декількох етносів, знанням або бажанням знати декілька мов, прагненням перебувати у декількох культурних середовищах. Зокрема, такий тип етнічної ідентичності притаманний жителям Швейцарії та США. Трансетнічна ідентичність менш поширена, вона передбачає ситуацію, за якої особистість, не ідентифікуючи себе із жодним етносом, виходить на надетнічний рівень, відносить себе до всього людства і вважає себе громадянином світу [16: 61-63].

Тривале існування, життєздатність етнічної ідентичності засвідчує наявність перманентних об'єктивних чинників її самовідтворення. Для окремої людини "саме етнічна група, до якої вона належить, уявляється тим, що є найважливішим для неї, що визначає її життєві орієнтири, і що існувало до неї і буде існувати після неї" [17: 18-19]. Навіть травматичні дії щодо етнокультурної спільноти часто не лише не послаблюють відповідну етнічну ідентичність, а й, навпаки, посилюють її завдяки спільним трагічним переживанням. Етнічна ідентичність є найбільш стійкою та значущою для більшості людей і в умовах суспільно-політичної нестабільності.

Етнічні виклики кінця 80-90-х рр. XX ст. спричинили зростання етнічної ідентичності, її різних типів (етноцентризм, етнодомінування, етнофанатизм, етніонігілізм, амбівалентність та ін.). Зростання етнічності, етнічної самосвідомості мало як об'єктивні, так і суб'єктивні причини. Позитивна ідентичність не несе в собі небезпеки для суспільства, загрози йдуть лише від гіпертрофування етнічної ідентичності. Етнічний простір є найважливішим індикатором цілісності та стабільності етносу в його ідентифікаційних характеристиках. Як складова соціального простору він відноситься до природно-соціальних явищ, котрі формують національний простір загалом. Етнічний простір є мисленевою конструкцією, логічною абстракцією, яка дозволяє конструювати національну ідентичність.

На відміну від етнічної, національна ідентичність має більш динамічний характер, вона постійно перебуває у процесі формування. Нація, порівняно з етносом, є утворенням політико-правовим та соціально-економічним. Відтак, національна ідентичність спирається на свідомий вибір і залежить від раціонального усвідомлення окремою особою, етнічною групою, нацією спільних історичних, політичних, громадянських цінностей.

Культурна ідентичність уособлює самовідчуття людини всередині певної культури. Суспільство як соціально стійкий колектив людей, які визнають спільні цілі та інтереси, нерозривно пов'язане з культурою. Адже культура – це комплекс історично усталених форм їхнього соціального буття, спосіб реалізації цілей та інтересів, основні технологічні та соціальні параметри яких визначені складною системою "соціальних конвенцій", досягнутих цим суспільством протягом багатьох поколінь інтегрованого співіснування. Історичні хвилі парадигмальних перетворень кожен раз видозмінюють групову культурну ідентичність. Наприклад, упродовж тисяч років існуючі на планеті індивіди ідентифікували себе з сім'єю, кланом, родом. Реально існувало в історії й існує донині множина локальних культур окремих людських спільнот. Деякі з цих культур подібні завдяки генетичній спорідненості народів або схожості умов їх виникнення та історії, інші відрізняються настільки, наскільки відмінні умови життя етносів, які породили ці культури. Не може існувати "культура взагалі". Кожна культура втілює специфічний набір способів соціальної практики певної конкретно-історичної спільноти людей. З часом до такого способу популяційної диференціації форм життєдіяльності додалось їх розмежування за соціальними, конфесійними, політичними та іншими параметрами.

У сучасних умовах важливого значення набувають регіональна, геополітична і цивілізаційна ідентичність. Регіональна ідентичність формується на основі єдності території проживання, соціально-культурного досвіду, специфіки регіонального життя (донбасівець, сибіряк, техасець тощо) і є одним з елементів конструювання регіону як специфічного соціокультурного простору. У структурі регіональної ідентичності присутні два основні компоненти: знання, уявлення про специфіку власної "територіальної" групи (соціокогнітивний елемент) і усвідомлення себе її членом та оцінка якостей власної території, значущість її у національній, локальній і світовій системі координат. Особливостями регіональної ідентичності є: по-перше, її ієрархічність, оскільки вона містить у собі декілька рівнів, кожен з яких відображає специфіку належності до різних територій – від малої батьківщини через політико-адміністративні та економіко-географічні утворення до країни загалом. Залежно від того, яка з ідентичностей є визначальною, вона може бути чинником консолідації або дезінтеграції суспільства; по-друге, регіональна ідентичність окремих осіб і груп відрізняється ступенем інтенсивності та місцем в ієрархії інших ідентичностей; по-третє, регіональна ідентичність постає формою осмислення і втілення регіональних інтересів, здійснення яких зумовлене територіальними особливостями життєдіяльності людей. Чим глибші ці особливості, тим помітніше відрізняються регіональні інтереси від загальнонаціональних [18: 34].

Регіональна ідентичність слугує підґрунтям для особливого сприйняття загальнонаціональних проблем, передусім політичних. Цей різновид ідентичності має властивості партикулярності та конкурує з більш універсальною, загальнонаціональною – етнічною або національною – ідентичністю. Вона посилюється зазвичай внаслідок кризи інших ідентичностей, насамперед, національної, і значною мірою відображає відцентрові периферійні відносини у межах держав чи мікрорегіонів, що сформувалися історично. Водночас під впливом глобальних імпульсів, більш широкого та інтенсивного включення регіону в процеси економічної і соціокультурної глобалізації відбуваються глибинні (хоча поки що малопомітні) зміни в природі регіональної ідентичності, котрі здатні надати їй більш модерного забарвлення й сприяти розвитку зрілої громадянської свідомості, притаманній політичній нації.

Регіональна ідентичність є важливим чинником загальноукраїнського політичного процесу. Оскільки ідентичність формується, передусім, на низовому рівні, тому різні її прояви зустрічають труднощі в контексті побудови так званої "владної вертикалі". Сьогодні Донбас, Крим, Закарпаття та інші регіони України генерують власні підходи до питань взаємодії з центральною владою, сусідніми країнами, зі світовим співтовариством. Скажімо, регіональна ідентичність в Донбасі має яскраво виражену світоглядну складову, полемічну за ставленням до української державності. Її підйом відбувався поступово, в міру формування олігархічної форми правління, зростання авторитарних і патрональних тенденцій в соціальному житті краю. Саме тут отримали найбільше розповсюдження патро-клієнтальні форми соціальної взаємодії, побудовані на нерівноправних відносинах і підданській залежності в умовах концентрації небачених ресурсів у руках вузького прошарку правлячої регіональної еліти. У той же час необхідно враховувати амбівалентність, неоднозначність соціального змісту та наслідків вираженої регіональної ідентичності. У певному сенсі вона є прикметою так званої "культури вкоріненості", яка протистойть "культурі мобільності". Вітчизняні науковці, досліджуючи проблеми

регіоналізації ідентифікаційних практик, указують на те, що регіональна ідентичність на Півдні та Сході виконує компенсаторну функцію, заступаючи для багатьох мешканців уже втрачену та поки ще не набуту нову державну ідентичність [19: 166]. Низка дослідників припускає, що в сучасних умовах регіональна ідентичність може сформуватись на нетрадиційній основі, на базі якісно нових локальних субкультур, шляхом подолання екстенсивної культури і традиційного суспільства.

В умовах глобалізації виділяють і такий аспект регіонального рівня ідентичності, що зумовлений економічною та політичною інтеграцією окремих країн у межах регіону, оскільки цей процес впливає на формування нових спільнот (наприклад, країни Центрально-Східної Європи; країни Північної Європи тощо). Наразі ми можемо спостерігати ситуацію, коли відбувається розпад старих і формування нових ідентичних регіонів, в основі якого – вільний вибір держави-лідера, здатної сформувати в масовій свідомості населення таких утворень (через ЗМІ, виступи політиків, учених, творчої інтелігенції) певні регіональні образи. Відповідно межі і склад регіону визначаються не культурною (історичною, соціальною, лінгвістичною, конфесійною) подібністю і не приналежністю до тих чи інших міжнародних блоків та організацій, а залученістю суб'єкта у процеси загально-регіонального будівництва.

Геополітична ідентичність постає ключовим елементом конструювання соціально-політичного простору, який виявляється в самотності тієї чи іншої країни та її народу, а також у пов'язаних із цим уявленнях про місце і роль країни у глобалізованому просторі. Геополітична ідентичність тісно пов'язана з державністю, її характером і самопочуттям нації. Вона містить в собі ставлення до різних аспектів геополітичного світоустрою, а також певне геополітичне бачення, світосприйняття. Характерними ознаками геополітичної ідентичності є: геополітичний простір, тобто комплекс географічних ознак держави; геополітичне місце і роль держави у світі; ендегенні і екзогенні уявлення про політико-географічні образи. Геополітична ідентифікація як один із визначальних і стабілізуючих чинників культурно-історичної і соціально-територіальної спільноти людей виявляється у процесі входження різного рівня суб'єктів політики до глобальних політичних відносин. Це своєрідна міра самореалізації у геополітиці як невід'ємній складовій сучасного суспільства, ідентифікація з певною спільнотою, що сприймає спільні цінності й отожднюється з певною територією [18: 15-16].

Цивілізаційна ідентичність як категорія характеризує належність індивіда, соціальних груп і народів до певної цивілізації. Це граничний рівень соціокультурної самоідентифікації індивідів, вище якого може стояти лише ідентифікація міжпланетарного масштабу ("землянин"). В її основі постає відносно усталена велика міжетнічна мегаспільність людей, яка тривалий час проживає в одному регіоні, і яка базується на єдності історичної колективної долі різних народів, пов'язаних між собою схожими культурними цінностями, нормами та ідеалами (західно-європейська цивілізація, китайська та ін.). Цивілізаційна ідентичність є універсальною константою, практично незмінною характеристикою суспільства загалом.

Ідентичність в усіх її різновидах зазнає характеру історичної зміни змісту. Як індивідуальна, так і колективні ідентичності є процесом, а не станом, соціальними за своєю суттю, оскільки конструюються соціумом і змінюються разом із ним. Одні ідентичності народжуються внаслідок дії нових соціокультурних процесів, інші зникають під їх впливом. Ідентичність змінюється з віком, із набуттям особистісного досвіду; на неї також впливає належність до соціальних, професійних і конфесійних груп, політичних і регіональних об'єднань. Одні з них більш стійкі, інші менш. Сталими, як правило, є ідентичності, народжені в премодерні: гендерна, етнічна, релігійна тощо. Залежно від ситуації, ідентичності можуть бути інклюзивними та ексклюзивними. Особливо складні ідентичності притаманні представникам національних меншин, мігрантам.

Отже, сучасні підходи до ідентичності ґрунтуються на визнанні декількох тез. По-перше, ідентичність не повинна сприйматися як щось статичне, за своєю природою вона є динамічною системою. По-друге, відмова від уявлення про ідентичність як монолітну цілісність і утвердження замість цього гетерогенності, "множинності" сучасних ідентичностей. По-третє, ідентичність не повинна сприйматися як конгломерат різних компонентів – це, передусім, більш-менш інтегрована символічна структура, яка має до того ж часовий вимір (минуле, сучасне, майбутнє), який забезпечує впевненість у тягlostі (континуальності) і стійкості цієї структури. По-четверте, не варто протиставляти індивідуальні та колективні ідентичності. Усі ідентичності є індивідуальними, але немає індивідуальних ідентичностей, які були б побудовані поза межами соціальних цінностей, норм поведінки і колективних символів. І, нарешті, концепт ідентичності часто співвідноситься з процесом самовизначення, або, іншими словами, категоризації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Малахов В. Неудобства с идентичностью / В. Малахов // Вопросы философии. – 1998. – № 2. – С. 43–53.
2. Бурдьє П. Описувати і предписувати. Заметки об условиях возможности и границах политический действительности / Пьер Бурдьє // Логос. – 2003. – № 4–5 (39). – С. 22–56.
3. Попова Е. Диалектика тождественности и самости в концепте идентичности / Е. Попова // Идентичність у сучасному соціумі : матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. – Донецьк : ТОВ "Юго-Восток, Лтд", 2006. – С. 75–76.
4. Lesaar H. R. Semper Idem? The Relationship of European and National Identities [Електронний ресурс] / H. R. Lesaar. – Режим доступу : <http://www.euintegration.net>.

5. Філософський енциклопедичний словник. Довідкове видання ; [під ред. В. Шинкарука]. – К. : "Абрис", 2002. – 233 с.
6. Исламская идентичность в Украине / [А. В. Богомолов, С. И. Данилов, И. Н. Семиволос, Г. М. Яворская ; пер. с укр.]. – изд. 2-е, доп. – К. : ИД "Стилос", 2006. – 200 с.
7. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман; [пер. с англ. Е. Руткевича]. – М. : "Медиум", 1995. – 323 с.
8. Губогло М. Н. Идентификация идентичности : этносоциологические очерки / М. Н. Губогло ; Ин-т этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. – М. : Наука, 2003. – 764 с.
9. Соціокультурні ідентичності та практики ; [під ред. А. Ручки]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2002. – 315 с.
10. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Лариса Нагорна // НАНУ. Ін-тут політичних і етнонац. досліджень. – К., 2002. – 272 с.
11. Іванова-Георгієвська Н. Українське прямування до універсальних європейських цінностей : криза ідентичності / Н. Іванова-Георгієвська // Громадянське суспільство в Україні за доби глобалізації : ціннісно-нормативне та інституційне забезпечення його розвитку. – К. : Інститут ліберального суспільства, 2007. – С. 214–229.
12. Гнатюк О. Прощання з імперією : українські дискусії про ідентичність / Оля Гнатюк. – К. : Критика, 2005. – 528 с.
13. Сміт Е. Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт ; [пер. з англ. П. Тарашука]. – К. : Основи, 1994. – 223 с.
14. Примуш М. Релігійна ідентичність в умовах глобалізації / М. Примуш // Ідентичність у сучасному соціумі : Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. – Донецьк : ТОВ "Юго-Восток, Лтд", 2006. – С. 306–308.
15. Галушко К. Ідентичність / К. Галушко // Соціологічна енциклопедія ; [укладач В. Г. Гордяненко]. – К. : Академвидав, 2008. – 147–148.
16. Макаренко Е. Етнічна ідентичність особистості : основні характеристики та типи / Е. Макаренко // Ідентичність у сучасному вимірі : матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. – Донецьк : ТОВ "Юго-Восток, Лтд", 2006. – С. 61–63.
17. Бердій Т. Співвідношення етнічної й національної ідентичності / Т. Бердій // Ідентичність у сучасному соціумі : матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. – Донецьк : ТОВ "Юго-Восток, Лтд", 2006. – С. 18–19.
18. Жаде З. А. Геополитическая идентичность России в условиях глобализации : автореф. дис. ... д-ра полит. наук : спец. 23.00.02 "Политические институты и процессы" / З. А. Жаде. – Краснодар, 2007. – 49 с.
19. Макеев С. А. Социальные идентификации и идентичности / С. А. Макеев, С. Н. Оксамитная, Е. В. Швачко. – К. : Ин-т социологии НАНУ, 1996. – 185.
20. Бочков Е. Проблема взаимообусловленности идентификации и омассовления в современном обществе / Е. Бочков // Ідентичність у сучасному соціумі : матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. – Донецьк : ТОВ "Юго-Восток, Лтд", 2006. – С. 109–111.
21. Костенко Н. Культурні ідентичності : перетворення і визнання / Наталія Костенко // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 69–88.

Матеріал надійшов до редакції 10.05. 2011 р.

Козловець Н. А. Идентичность: понятие, структура и типы.

В статье на основе обобщения результатов предметных аспектов феноменов идентичности и идентификации очерчен смысловой континуум концептов "идентичность" и "идентификация". Обосновывается, что дискурс идентичности содержит элементы не только отождествления, но и демаркации культурных, религиозных, профессиональных, национальных и других категорий. Рассмотрены и проанализированы структурные уровни идентичности, наиболее актуальные для глобализованного мира её типы – этническую, культурную, национальную, региональную, цивилизационную, а также факторы их формирования.

Kozlovets M. A. Identity: Concept, Structure and Types.

Summarizing the results of substantive aspects of the phenomena of identity and identification the article outlines semantic continuum of the concepts "identity" and "identification". It is well-grounded that the discourse of identity contains elements not only of identification but also the demarcation of cultural, religious, professional, national and other categories. The article considers and analyzes structural levels of identity, its the most important for the globalized world types – ethnic, cultural, national, regional, civilizational, and factors of their formation.